

דתישכונע

פרשת וישב, תשע"ט, מספר 1296

בְּזִכּוֹת יוֹסֵף / הֵיָה מְאֹסֵף / נְחֻלְתָּךְ בְּבֵית קְדֻשָּׁךְ

אפרים חזן

חקוקה בתודעתי התמונה של יוסף העובר על קבר אמו בדרך למצרים ושופך לבו ותחינתו. מדובר בספרו של יוסף שבתאי פרחי, בן המאה השמונה-עשרה, אחד המספרים המרכזיים ובעל קובץ הסיפורים "עושה פלא"; את הספר "תוקפו של יוסף" כתב בעברית, תוך עבודת ליקוט, עריכה והשלמה.¹

סיפורו של יוסף זוכה גם לקיצות ולקצידות; סוגות של שירה סיפורית, בערבית-יהודית ללהגיה ולמרכזיה, ולשירים אפיים לא מעטים בלאדינו וביידיש. היצירה בלשונות היהודים נותנת מקום של כבוד לשירת נשים ולקול הנשים. כך למשל, ב"שירת הנביאים" של נשות יהודי ג'רבה שבתוניסיה,² מוקדש שיר ארוך בן ארבעים וחמש מחרוזות לסיפור יוסף:

יוסף הצדיק	יוסף הצדיק
חביב לבי התייסר	עוזי קלבי תעדדב
ואחיו מכרוהו	ואכוואתו באעוה
לאורחת ערביים	ללקאפלה מתאע לערב

הדוברת מזדהה עם יוסף 'חביב הלב'. השיר "מצטט" את דברי התחנונים מפי יוסף במקומם. נקודת המבט הנשית עולה שוב בתיאור עמידתו של יוסף מול אשת אדוניו, הפועלת בכל התכסיסים כדי לפתותו. השיר מרבה בציטוטים שהופכים אותו לדרמה רווית מתח. יש בזה כדי לרמוז לכך, שצמיחה של תיאורו יהודי עממי התחילה בהמחזת סיפור 'יוסף הצדיק', כפי שמספר לנו 'שלום עליכם'.³

מרתק לדעת, כי כתב היד הקדום ביותר ביידיש, שנמצא בגניזת קהיר (מתוארך ל-1382), מציג שירים סיפוריים, ואחד המרכזיים שבהם הוא סיפור יוסף הצדיק. כתב יד זה, שפורסם בשנת 1957, זכה לעיון מחודש ומקיף מאת פרופ' חוה טורניאנסקי.⁴ לסיפור יוסף הצדיק מתווספים דברי פתיחה, הרחבות רבות וציטוטים מפי הגיבורים. שיר זה מתרכז בעמידתו של יוסף כנגד פיתוייה של אשת אדוניו, שאינה חוסכת במילים לתאר את יופיו הרב, ועושה כל מאמץ להשיג את מטרותיה.

דמותו של יוסף והסיפור הדרמטי הקשור בו הזינו את המחשבה השירית גם בלדינו. אחת מן

פרשתנו פותחת בנקודת מפגש בין שתי חוליות שרשרת, המחוברות זו לזו ומושכות זו את זו: "אֵלֶּה תִּלְדוּת יַעֲקֹב יוֹסֵף בֶּן שֶׁבַע עֶשְׂרֵה שָׁנָה" (בר' לז:ב). מכאן ואילך שזורים התולדות, וחיינו של יעקב זורמים בקורותיו של יוסף. סיפור חייו של יוסף פותח בחלומות גדולים ובתקווה מבטיחה המתנפצים אל קרקעית הבור הריק, אשר 'מים אין בו אבל נחשים ועקרבים יש בו'. מתחתית בור הכלא עולה יוסף לגדולה ולשלטון, אישיותו וגורלו משפיעים על עולם התרבות בימיו, אך בעיקר על משפחתו, בית אביו והעם המתפתח מהם ומתגבש במצרים.

סיפורו המרתק של יוסף מתגלגל על פני ארבע פרשות, ובכל זאת, כדרכו של הסיפור המקראי, פערים רבים נותרים בסיפור ומבקשים השלמה. במקרא עצמו, בעת השלכת יוסף לבור, אין אנו שומעים את קולו ואת תגובתו. משהו מזה יגיע לאוזנינו במקום אחר לגמרי, כשהאחים עצמם יהיו נתונים במצוקה מול ההאשמה "מרגלים אתם": "וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל אָחִיו אָבֵל אֲשֶׁמִים אֲנַחְנוּ עַל אָחִינוּ אֲשֶׁר רָאִינוּ צָרַת נַפְשׁוֹ בְּהַתְּחַנְּנוֹ אֵלֵינוּ וְלֹא שָׁמְעָנוּ עַל כֵּן בָּאָה אֵלֵינוּ הַצָּרָה הַזֹּאת" (בר' מב:כא).

מה היו דברי יוסף בהתחננו אל אחיו? מה היו הרגשותיו בדרך למצרים? מה היה יחסם של המובילים אותו למכירה נוספת במצרים? ושאלות רבות נוספות. כל אלה זכו להרחבות ספרותיות ולעיבודים מן המדרשים הקדומים ועד לספרות המודרנית ולשירה העברית החדשה.

מקום מיוחד תופס סיפורו של יוסף בלשונות היהודים הן בשירה והן בפרוזה; זהו קו מבחין בין היצירה הספרותית בעברית, המקדישה עצמה לשירה לירית ולפיוט, לבין היצירה בלשונות היהודים הנותנת מקום לפרוזה לסוגיה ולשירה האפית, ובמרכזה הסיפור המקראי המורחב.

ספרי ילדותי בג'רבה, מעת ששלטתי בקריאה באותיות עבריות, היו מתוך המבחר העצום של הסיפורים בערבית-יהודית. היו אלה תרגומים מסיפורי חז"ל, תרגומים של סיפורים חסידיים וסיפורי מוסר מכל הבא ליד, וכולם בערבית-יהודית באותיות עבריות. אחד הספרים האלה היה הספר "תוקפו של יוסף", שסיפר את סיפורו של יוסף הצדיק בהרחבה רבה; מעין רומן מופלא. עדיין

¹ הספר תורגם לערבית-יהודית בידי מיקיץ השלי, למדן ובן תורה, וראה אור בג'רבה בשנת תש"ג.

² מ' גז-אביגל, *שירת הנביאים*, לוד תשס"ט, עמ' 195-208.

³ "בבית המלך אחשוורוש" *כתבי שלום עליכם*, כרך עשירי, תרגום י"ד ברקוביץ, תל אביב ת"ש, עמ' נא – נג.

⁴ *תרביץ* עו (תשס"ז, עמ' 301-471).

* אפרים חזן הוא פרופ' אמריטוס, המחלקה לספרות עם ישראל, אוניברסיטת בר-אילן.

** לרעייתו, חוה טובה לבית איצקוביץ-בלייר מב"ת, טובת עי"ן היא תבורך.

חֲתָמָם לְגִילָה / וְצִהְלָה / וְקִבְּצָם לְמַגְרָשָׁךְ.
הוֹשֵׁעַ נָא / וְרַחֵם נָא / בְּזִכּוֹתַי לְאַמֶּךָ.
זָכְרָנוּ ה' בְּרִצּוֹן עֲמֶךָ.

דמות הצדיק כפי שנצטיירה בספרות חז"ל, ובעקבותיה בספרות הקבלה, תאמה להפליא את דמותו של יוסף הגיבור, הכובש את יצרו ומתמודד במאבק מתמשך עם היצר הרע, ועם הפיתויים המיניים. הוסף על כך את דאגתו לאחיו ובית אביו, למרות כל התלאות והעוול שגרמו לו, וקיבלנו דמות 'צדיק יסוד עולם' המסמל את ספירת היסוד הקרויה צדיק.

כי על כן פותחת המילה 'זכות' את שתי מחרוזות הפיוט, וחוזרת פעמיים נוספות בגוף הפיוט. זכויותיו של יוסף אינן מפורטות, והפייטן אינו חוזר לספר עליהן ומסתפק ברמזים קלים. כוחו של יוסף דיו להישען עליו בבקשת הגאולה. בקשה זו נבנית על דרך לשון נופל על לשון: בזכות החתום במידת היסוד, ומי שנגלה לו כל סתום, בזכותו יתגלה הקץ החתום והסתום המתואר בספר דניאל.

אך דומה כי הפייטן רמז לסיפור יוסף כמשל לעם ישראל: הכינוי 'נשמר' מציין את יוסף בבית הסוהר, המכונה בהמשך הסיפור במקרא "משמר", ו"בור". מבור זה יצא למלוך. ומכאן לעם ישראל, שעליו מבקש הפייטן כי מבור הגלות יזכה לגאולה ולמלוכה, וסיפור 'מקץ' יבשר את גילוי הקץ. אוירת הקדושה האופפת את יוסף מושכת אחריה את הצירופים 'בית קדש' ו'עם מקודש'. הכינוי "נחלתך" לעם ישראל מתחבר לפסוק "תביאמו ותטעמו בהר נחלתך מכוון לשבתך פעלת ה' מקדש ה' כוננו ידך". כינוי זה לעם ישראל משותף לפיוטנו ולמזמור ק"ו, ובכך הפייטן מחבר את תפילתו לגאולה ולקיבוץ גלויות לסיומו של המזמור.

גם הפסוק "זָכְרָנוּ ה' בְּרִצּוֹן עֲמֶךָ פְּקִדְנֵי בִישׁוּעֶתְךָ" (תה' קו:ד), החוזר בסופי המחרוזות, מביא עמו אל הפיוט את המזמור כולו. זהו מזמור היסטורי, המספר את קורות ישראל מיציאת מצרים עד לתקופת המלכים. הוא פותח בטובתם של ישראל (שם:ה) "לְרֵאוֹת בְּטוֹבַת בְּחִירֶיךָ לְשִׁמְחַ בְּשִׂמְחַת גּוֹיְךָ לְהַתְהַלֵּל עִם נְחֻלְתְּךָ". הכינוי 'נחלתך' בולט, בהיותו משותף למזמור ולפיוט, והמזמור מסיים בבקשת גאולה וקיבוץ גלויות (שם:מז): "הוֹשִׁיעֵנו ה' אֱ-לֹהֵינוּ וְקִבְּצֵנוּ מִן הַגּוֹיִם לְהַזְדוּת לְשֵׁם קְדֹשְׁךָ לְהַשְׁתַּבַּח בְּתֵהֶלְתְּךָ".

כינוי הקניין, הבונים את החריזה במחרוזת השנייה וחוזרים גם במחרוזת הראשונה, מהדהדים את כינוי הקניין שבראשית מזמור קו, ומשמעותם היא התייחסות עם ישראל באופן מוחלט לקב"ה. אמירות המשורר מחוזקות ומתחזקות הן בזכות הקצב המיוחד של טורי השיר, השקולים במשקל ההברות הדקדוקי ובנויים 'שלוש / שלוש / שש' הברות, והן בזכות החזרות: 'זכות', 'נשמר - שמר', 'למלוך - מלוכה', 'קדשך - מקודשך', 'ברית - בריתו' ועוד. משחקי הלשון שבשיר: 'תרדוף - ותהדוף' 'מגורשך - מגורשך' הם מצלול היוצר מעין מידה כנגד מידה, וממחיש את ממד הדחיפות בגאולה, שיוסף טבע את סיסמתה "פֶּקֶד יִפְקֹד אֱ-לֹהִים אֶתְכֶם" (בר' נ:כה).

היצירות המרשימות, שבמרכזן דמותו של יוסף, היא הקופלאס על יוסף הצדיק. כותרת השיר בלדינו היא "לאס קופלאס די יוסף". מדובר בשיר אפי רחב הכולל כ-2,500 טורי שיר במאות מחרוזות. זו ככל הנראה היצירה הבולטת והחשובה ביותר בלדינו, והיא זכתה לעיונים מחקריים לא מעטים, חלקם בספרדית ובעברית.

שיר הקופלאס על יוסף הצדיק נכתב על ידי אברהם טולדו, וראה אור לראשונה בקושטא בשנת תצ"ב (1732). מאז היה לאחד השירים המרכזיים שסימלו עלייתו של ז'אנר בספרות היהודים-הספרדים. הוא שב ונדפס בקושטא, בבבלגרד ובסלוניקי, ושימש אמצעי לטיפוח המחשבה הפואטית בקרב היהודים-הספרדים, שראו בו מודל לחיקוי ומושא להערצה.

עלילת יוסף מובאת בשיר הקופלאס מתוך רחבות יריעה ומתוך זיקה הדוקה לסיפור המקראי ולמסורת המדרשית המאוחרת מימי הביניים. בשל רוחב היריעה, המראות השיריים מתפרטים למרכיבים קטנים, והתיאור של יוסף מפורט ומרגש. נביא כמה שורות משיר הקופלאס הזה:

רישפונדימי סי בי'ו אישטאש ענני אם
עודך חי
אב'לאמי טו מי קירידו! יקירי קולך השמיע
יוסף, מירה קי מי מאטאס יוסף, אל נא
תצמיח חיי
נו טי אוויגו איל סינטידו איני שומע זיז או
ניע⁵

התלאות הקשות שעברו עליו בעקבות ההתנכלות להמיתו, זריקתו לבור ומכירתו בידי אחיו נקבעו בזיכרון כחטא כבד וקשה. סיפור מכירת יוסף רבץ על מצפון האומה בכל הדורות כולם.

ברוב המדרשים והפיוטים ובעיקר בספרות הקבלה, דמותו של יוסף זוכה להארה גדולה כאחד משבעת האבות ומנהיגי ישראל, שבזכותם יזכו ישראל לסליחה ולכפרה, למחילת עוון ולגאולה שלמה. יוסף, השישי בשבעת האושפיזין ברשימה הקבלית, מסמל את מידת 'יסוד', שהיא מידת שמירת הברית והטהרה בזכות עמידתו האיתנה כנגד פיתויי אדוניתו, ונכונותו לסבול ולא לחטוא. הפייטן האנונימי מעלה זכות זו בפיוטי ההושענות במנהגי הספרדים להושענא רבה, בהקפה השישית שהיא כנגד יוסף:

זְכוּת נִשְׁמַר / בְּרִית שְׁמַר / בְּמִדַּת הַיְסוּד
חֲתוּם.
לְמַלְךְ זָכָה / וּבְמִלּוּכָה / לוֹ נִגְלָה כָּל סְתוּם.
וּבְזִכּוֹתָיו / לְאַמְתּוֹ / גִּלָּה קֶץ הַחֲתוּם.
וְתִרְדֹּף / וְגַם תִּהְדֹּף / לְרִשְׁעִים וְסִיתוּם.
זְכוּת אָבוֹת / רוֹכֵב עָרְבוֹת / זָכַר הַיּוֹם
לְרוּמְמֶיךָ.

זָכְרָנוּ ה' בְּרִצּוֹן עֲמֶךָ.
בְּזִכּוֹת יוֹסֵף / הִיָּה מְאַסֵּף / נְחֻלְתְּךָ / בְּבֵית
קְדֹשְׁךָ.
וְרָצָה אֵל חַי / בְּנִיחוּחֵי / תְּפִלַּת עַם מְקֻדְשְׁךָ.
וּבְרִיתוֹ / וּזְכוּתוֹ / זָכַר לְעַם מְגֻרְשְׁךָ.

⁵ טורים 1112 - 1115 בתרגום אמנותי של אבנר פרץ, בספרו "הקופלאס של יוסף הצדיק", ירושלים תשע"ו.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www1.biu.ac.il/parasha2>

כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il

ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

 [הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן](#)

יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף